

RĂDĂCINILE DREPTULUI LIBERTĂȚII DE CONȘTIINȚĂ, POLITICĂ ȘI RELIGIE ÎN CONTROVERSELE TEOLOGICE ALE SECOLULUI AL XV-LEA ÎN CONTEXTUL REFORMEI PROTESTANTE

Prof. univ. dr. Maria D'ARIENZO

Profesor titular de Drept ecleziastic, Drept canonic și

Dreptul cultelor religioase

Universitatea Frederic al II-lea din Napoli

Departamentul de Jurisprudență

maria.dariento2@unina.it

Abstract: *The roots of the right to freedom of conscience. Politics and religion in the theological controversies of the 16th century in the context of the Protestant Reformation.*

Freedom of conscience, as the core of religious freedom, was a right claimed first and foremost against religious authorities, even before political authorities. The solution to the theological controversies that characterised the 16th century and the phenomena of religious intolerance contributed to the political instrument of civil tolerance as the government of the coexistence of several religions within the same territory, as the first step in a process of recognition of religious pluralism.

Keywords: *freedom of conscience; principle of tolerance; Protestant Reformation.*

1. Principiul laicității și dreptul libertății de conștiință

Printre conceptele juridice, care disting relațiile dintre sfera politică și cea religioasă în contextul occidental, principiul laicității are o semnificație aparte, a cărei semantică este atât de multifățetată¹ încât necesită o decli-

1 Despre semantica laicității, a se vedea reflecțiile dezvoltate în M. D'ARIENZO, „Il contributo del pensiero riformato del XVI secolo all'ermeneutica della laicità”, în *Archivio giuridico “Filippo Serafini”*, 4-2018, p. 697 și urm.

nare specifică în raport cu diferitele contexte istorico-geografice², dacă nu chiar o adjectivare³.

Este suficient să ne gândim la diferența dintre „laicitatea italiană”, ca formă de protecție a pluralismului valorilor garantate de dreptul la libertate⁴, și „laicitatea franceză”, ca expresie a neutralității puterii și a spațiului public în ceea ce privește opțiunile religioase, tipice sferei private⁵.

Comparativ cu multiplele declinații, este totuși posibilă identificarea

2 Cfr. M. Tedeschi, „Quale laicità? Fattore religioso e principi costituzionali”, în *Il diritto ecclesiastico*, 1993, unde este evidențiat modul în care laicitatea de-a lungul istoriei „s-a concretizat, din când în când, fie în caracterul aconfesional al statului, fie în libertatea religioasă, fie în laicism, fie în separare, pentru care are o valoare relativă și istorică”, p. 60.

3 Despre diferitele adjectivări ale laicității, cfr. G. Gauthier, „La laïcité, malade de l'adjectivité”, în *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, Revistă electronică (www.statoechiese.it), februarie 2009.

4 Mai pe larg, despre principiul laicității a se vedea, *inter alii*, eseurile cuprinse în *Il principio di laicità nello Stato democratico*, a cura e con introduzione di M. Tedeschi, Soveria Mannelli, 1996; G. Dalla Torre, *Il primato della coscienza. Laicità e libertà nell'esperienza giuridica contemporanea*, Roma, 1992; contribuțiile cuprinse în *Ripensare la laicità. Il problema della laicità nell'esperienza giuridica contemporanea*, coordonat de G. Dalla Torre, Torino, 1993. Despre diferența dintre laicitatea italiană și cea franceză, cfr. P. Cavana, *Interpretazioni della laicità. Esperienza francese ed esperienza italiana a confronto*, Roma, 1998; A. Ferrari, *Libertà scolastiche e laicità dello Stato in Italia e in Francia*, Torino, Giappichelli, 2002.

5 „Laicitatea franceză”, la rândul său, a fost definită ca fiind „laïcité de combat” – subliniind, astfel, caracterul inițial militant și anticlerical, care se află la baza afirmării neutralității sferei publice în ceea ce privește rolul confesiunilor și exprimării valorilor religioase – sau ca „laiciteate-separare” – pentru a sublinia neutralitatea sferei publice care garantează libertatea de conștiință și exercitarea liberă a opțiunilor de credință în sfera privată. Pentru a indica evoluția sa conceptuală, ulterior, a fost definită drept „laiciteate nouă” sau „laiciteate deschisă” spre dialog cu diferitele componente, inclusiv religioase, ale realității sociale (cfr. P. Ognier, *Ancienne ou nouvelle laïcité? Après dix ans de débats*, în *Esprit*, august-septembrie 1993, pp. 202-220, dar în mod special p. 207) și, de asemenea, plecând de la discursul lui Sarkozy în Lateran, în anul 2008, despre „laiciteatea pozitivă” pentru a indica depășirea intransigenței militante și combatante față de religie și care, dimpotrivă, speră și promovează un dialog cu reprezentanții diferitelor culte - în acest sens, a se vedea M. d'Arienzo, „La laicità francese secondo Nicolas Sarkozy”, în *Diritto e Religioni*, 2008, 2, pp. 257-273; P. Valdrini, „La „laicità positiva”. A proposito del discorso del Presidente Sarkozy al Laterano (20 dicembre 2007)”, în *Le sfide del diritto. Scritti in onore del Cardinale Agostino Vallini*, coord. de G. Dalla Torre, C. Mirabelli, Soveria Mannelli, 2009, pp. 409-426. Versiunea integrală a discursului poate fi găsită pe site-ul www.elysee.fr.- chiar și ca „laiciteate impozitivă” (cfr. M. d'Arienzo, „La laicità francese: „aperta”, „positiva” o „im-positiva”?”, în *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, Revista electronică (www.statoechiese.it), decembrie 2011), pentru a sublinia declinul dreptului la libertate religioasă în raport cu afirmarea neutralității sterile în spațiul public.

unui nucleu comun de semnificație, ce distinge conceptul și care se regăsește în primul rând în „deconfesionalizarea” sferei publice și în separarea domeniilor de competență dintre politică și religie.

Mai precis, principiul laicității marchează o separare și, în același timp, o partajare. O separare de toate centrele de producție normativă, aflate în conflict cu suveranitatea juridică și unitatea de jurisdicție în care aceasta se concretizează. În același timp, însă, reprezintă și împărțirea valorilor constitutive ale entității politice de care aparține, indiferent de opțiunile de natură confesională. Într-un anumit sens, s-ar putea afirma că laicitatea indică principiul prin care se implementează un sistem juridic, ce garantează pluralismul societății prin intermediul „separării” între valorile ordinii politice, valabile pentru toți, și valorile ce reprezintă o expresie a credinței religioase și care se referă la sfera privată a conștiinței⁶. Sunt valorile ordinii politice, care trebuie împărțite de toți, întrucât constituie pactul social, care disting și deci asigură unitatea guvernării, sau mai bine zis supremația valorii cetățeniei asupra altor forme de apartenență⁷.

Laicitatea ca metodă de producere a dreptului și deci ca instrument

6 Despre conceptele de „separatism” și „separare” cfr. V. Del Giudice, *La separazione tra Stato e Chiesa come concetto giuridico*, Roma, 1913; M. Falco, *Il concetto giuridico di separazione della Chiesa dallo Stato. Prolusione al Corso di diritto ecclesiastico tenuta nell'Università di Parma il 17 gennaio 1913*, Torino, 1913; F. Ruffini, *Libertà religiosa e separazione tra Stato e Chiesa*, in *Scritti giuridici dedicati a G.P. Chironi*, III, Torino, 1913, pp. 239-274 și în *Scritti giuridici minori*, studii alese și sortate de M. Falco, A. Carlo Jemolo, E. Ruffini, I, Milano, 1936, pp. 103-148; J. M. Mayeur, *La séparation de l'Église et de l'État*, Paris, Julliard, 1966 (reeditată de Éd.de l'Atelier 2005); G. Catalano, „Separatismo e diritto ecclesiastico civile”, în *Studi in onore di Pietro Agostino d'Avack*, I, Milano, 1976, p. 695 și urm.; L. Governatori Renzoni, *La separazione tra Stato e Chiesa in Francia e la tutela degli interessi religiosi*, Milano, 1977; M. Tedeschi, Conceptul „separatism”, în *Novissimo Digesto Italiano*, Appendice, Torino, 1983; S. Ferrari, „Función actual de la tradición separatista”, în *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado*, 1987, pp. 69-100; L. Guerzoni, „Il principio di laicità tra società civile e Stato”, în *Il principio di laicità nello Stato democratico*, sub coordonarea și cu introducere realizată M. Tedeschi, Soveria Mannelli, 1996, pp. 59-82, și îndeosebi p. 70 și urm.; M. Walzer, *Il liberalismo come arte della separazione*, in *Biblioteca della libertà*, 92, 1986, pp. 11-30; J. Bauberot, *La morale laïque contre l'ordre moral*, Paris, 1997; G. Haarscher, *La laïcité*, Paris, 1998, pp. 3-7; M. D. Charlier-Dagras, *La laïcité française à l'épreuve de l'intégration européenne. Pluralisme et convergences*, Paris, 2002, p. 107 și urm.

7 M. d'Arienzo, *La religione della laicità nella Costituzione francese*, în *Sull'invocazione a Dio nella Costituzione federale e nelle Carte fondamentali europee*, coord. de P. BECCHI, V. PACILLO, Lugano, 2013, pp. 139-150, îndeosebi pp. 140-141.

politic de protecție a libertății de conștiință constituie o cucerire a gândirii juridice occidentale sau mai bine zis sfârșitul unui proces îndelungat, ce se înscrie într-o dinamică inseparabilă de elementul religios, deși se descompune de-a lungul liniei de demarcație dintre drept și religie⁸. Etapa inițială a acestui proces este reprezentată de principiul juridic-politic al toleranței mai multor religii pe același teritoriu, principiu teoretizat în secolul al XVI-lea, ca urmare a rupturii unității pentru *societas Christiana*, survenită odată cu afirmarea diferitelor confesiuni protestante. Din acest punct de vedere, dobândește un interes deosebit revendicarea apărării libertății de conștiință ca scop și fundament al toleranței religioase capabile să garanteze conviețuirea confesională pașnică și pacea socială.

2. Toleranță și libertate de conștiință

Împletirea dialectică dintre laicitate și libertate de conștiință își găsește antecedentul istoric tocmai în conceptul de toleranță ca *instrumentum regni* teoretizat de *politiques* în secolul al XVI-lea, cu scopul de a legitima religia protestantă pe teritoriul francez și pentru a opri luptele fratricide dintre catolici și evanghelicii hughenoti, ca remediu politic pentru a neutraliza violențelor comise în numele apărării adevărului religios și salvagardarea unității corpului politic al Franței⁹.

Dar tocmai în contextul secolului al XVI-lea și în contextul gândirii teologice reformate, controversa, ce se opune așa-ziselor două Reforme, capătă o relevanță specifică, pentru a folosi expresia frumoasei cărți a lui Etienne Giran¹⁰, sau mai degrabă aripa stângă a protestantismului, adepta toleranței erorilor în chestiuni religioase, la liderii reformei ortodoxe¹¹, sus-

8 M. d'Arienzo, *Il contributo del pensiero riformato del XVI secolo all'ermeneutica della laicità*, cit., p. 701 și urm.

9 Despre toleranță ca și concept politic, a se vedea M. D'arienzo, *Deux Concepts de Tolérance: Michel de L'Hospital et Sébastien Castellion*, în vol. *Michel Servet (1511-1553). Hérésie et pluralisme du XVIe au XXIe siècle*. Actes du colloque de l'École Pratique des Hautes Études, 11-13 décembre 2003, réunis par Valentine Zuber, Paris, 2007, pp. 213-223; EAD., *La libertà di coscienza nel pensiero di Sébastien Castellion*, Torino, 2008, pp. LXIV-LXX.

10 E. Giran, *Sébastien Castellion e la Riforma calvinista. Les deux Réformes*, Paris, 1914.

11 R. Bainton, *Left-wing of the Reformation*, in *Studies on the Reformation*, Boston 1966; *Idem*, *Vita e morte di Michele Serveto 1511-1553*, cu introducerea lui A. Prosperi și traducerea semnată de A. Schiavinato, Roma 2012, p. 4 (ed. or. *The Life and Death*

ținători ai intoleranței disidenței doctrinare. Cel mai mare exponent al susținătorilor toleranței împotriva metodei intoleranței erorii și a condamnării la moarte a celor considerați eretici este, fără îndoială, Sébastien Castellion, care în lucrările sale controversate scrise după arderea pe rug a lui Michele Serveto, la Geneva, în 1553¹², ca răspuns către Calvin și Theodore Beza,

of Michael Servetus 1511-1553, Boston, 1553); H. Feist, *Der linke Flügel der Reformation. Glaubenszeugnisse der Täufer, Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier*, Bremen, 1962; R. de Mattei, *A sinistra di Lutero*, Roma, 1999.

12 Corpusul controversat al lui Castellio cuprinde, așa cum se știe, *De haereticis an sint persequendi* [*De haereticis, an sint persequendi, et omnino quomodo sit cum eis agendum, Luteri et Brentii, aliorumque multorum tum veterum tum recentiorum sententiae. Liber hoc tam turbulento tempore pernecessarius et cum omnibus, tum potissimum principibus et magistratibus utilissimus, ad discendum, quodnam sit eorum in re tam controversa, tamque periculosa, officium*, pentru Georgium Rausch, Magdeburgi, 1554. O reproducere a operei a fost publicată în facsimil cu o introducere de S. Van Der Woude, în 1954 (Genève, Droz). *De haereticis, an sint persequendi* a fost tradus în engleză de către R. H. Bainton, *Concerning Heretics*, New York, Octagon Books, 1965 (I ed., Columbia University Press, 1935) și mai recent în italiană de S. Visentin, cu titlul: Sébastien Castellion, *La persecuzione degli eretici*, Torino, La Rosa, 1997. Există și o versiune în limba franceză: *Traité des Hérétique, a savoir si on les doit persécuter, et comment on se doit conduire avec eux, selon l'advis, opinion et sentence de plusieurs authours, tant anciens que modernes. Grandement nécessaire en ce temps plein de troubles, et très utile à tous: et principalement aux Princes et Magistrats, pour cognoistre quel est leur office en une chose tant difficile et périlleuse*, Rouen, Pierre Freneau, 1554. O ediție modernă după *Traité des Hérétiques* a fost coordonată de A. Olivet, Genève, A. Jullien, 1913. În acest sens, cfr. H. R. Guggisberg, *Sebastian Castellio (1515-1563): Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz im konfessionellen Zeitalter*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997, pp. 89-106. În prezent, există o traducere în engleză a originalului scris în limba germană: *Sebastian Castellio, 1515-1563. Humanist and Defender of Religious Toleration in a Confessional Age*, Aldershot, Ashgate, 2003. A se vedea, de asemenea, E. Droz, *Castellioniana*, în *Chemins de l'hérésie. Textes et documents*, t. II, Genève, Slatkine, 1971, pp. 326-354]; *Contra libellum Calvinii* [S. Castellion, *Contra libellum Calvinii in quo ostendere conatur haereticos jure gladij coercendos esse*, s. l., 1612. Traducerea în limba franceză a acestui text a fost publicată în 1998 de către E. Barilier cu titlul: *Contre le libelle de Calvin, après la mort de Michel Servet*, Zoe, Genève, 1998. Recent, au fost publicate două traduceri ale textului, în spaniolă și în germană: S. Castellio, *Contra el libelo de Calvino*, traducción y notas de J. Fernández Cacho. Revisión y notas de A. Gómez Rabal. Introducción de S. Baches, Villanueva de Sijena, Instituto de Estudios Sijenenses, 2009; S. Castellio, *Gegen Calvin. Contra libellum Calvinii*, traducere realizată de U. Plath, coord. W.F. Stammer, Essen, Alcord Verlag, 2015. În prezent, se află în curs de publicare, sub coordonarea mea, prima traducere în limba italiană a textului, la Editura Nino Aragno, cu titlul: *Contro il libello di Calvino*, *De haereticis a civili magistratu non puniendis* (S. Castellion,

el susține cu argumente nu numai teologice, ci și juridice¹³, incompetența magistratului civil în materie religioasă și ilegalitatea pedepsei cu moartea, ce urma să fie aplicată ereticilor. Argumentele prezentate de Sébastien Castellion în favoarea libertății de conștiință și a toleranței față de disidența doctrinară în materie religioasă oferă o perspectivă, fără îndoială, deosebită pentru a evidenția sensul dublu, religios și juridico-politic, pe care îl asumă conceptul de toleranță în contextul istoric din secolul al XVI-lea, ca principiu de distincție între zona puterii publice și religii.

După cum reiese din lucrările lui Sébastien Castellion, scrise ca răspuns către Calvino și Theodore Beza, dar mai ales din *Conseil à la France*

De l'impunité des hérétiques - De haereticis non puniendis, coord. M. Valkhoff e B. Becker, Geneve, Droz, 1971, (de acum înainte, *De haereticis a civili magistratu non puniendis*). Traducerea în italiană a manuscrisului latin este acum publicată cu titlul: *Sulla non punibilità degli eretici*, în Anexa A din vol. M. d'Arienzo, *La libertà di coscienza nel pensiero di Sébastien Castellion*, cit., pp. 1-221]; *Historia de morte Serveti* [cfr. E. Doumergue, *Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps*, Neuilly, éd. de «la Cause», 1926, vol. VI, *La lutte*, p. 279; H. R. Guggisberg, *Sebastian Castellio (1515-1563): Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz im konfessionellen Zeitalter*, cit., pp. 83-84; U. Plath, *Calvin und Basel in den Jahren 1552-1556*, Basel-Stuttgart, Helbing & Lichtenhahn, 1974, p. 88 și urm., îndeosebi pp. 270-279; B. Roussel, *Un Pamphlet bâlois: L'Histoire de la mort de Servet (décembre 1553 ?)*, în *Michel Servet (1511-1553). Hérésie et pluralisme du XVIe au XXIe siècle*, op. cit., pp. 171-183]; *De Calumnia liber* [scriso în 1557, a fost publicat în 1578, în colecția *Dialogi IIII [...]. Eiusdem opuscula quedam dignissima quorum inscriptiones vera pagella ostendet. Omnia nunc primum in lucem data*. Dialogurile IIII au fost reeditate în 1613, la Gouda, iar în 1696, la Frankfurt. Prima traducere în italiană a Dialogurilor IIII a fost coordonată de C. Gallicet Calvetti, în anexa volumului *Sebastiano Castellion il riformato umanista contro il riformatore Calvino: per una lettura filosofico-teologica dei Dialogi IV postumi di Castellion*, Vita e Pensiero, Milano, 1989. O reeditare modernă în latină *De Calumnia liber*, îngrijită de S. Salvatori, a fost publicată în anexa volumului M.Ch. Gomez-Géraud (coord.), *Sébastien Castellion: des Écritures à l'écriture*, Paris, Garnier, 2013, pp. 489-527].

13 M. d'Arienzo, *Théologie et droit dans la pensée et les oeuvres de Sébastien Castellion. Aspects méthodologiques*, în M.-Ch. Gomez-Géraud (éd.), *Sébastien Castellion: des Écritures à l'écriture*, Paris, 2013, pp. 355-369; Ead., *Il contributo del pensiero riformato del XVI secolo all'ermeneutica della laicità*, cit., p. 706 și urm.; Ead., *Cultura giuridica e dottrina della tolleranza nelle opere di Sébastien Castellion*, în L. Felici (coord.), *Ripensare la Riforma protestante. Nuove prospettive degli studi italiani*, Torino, 2015, pp. 239-253; Ead., „La jurisdicción civil en materia religiosa en las controversias del siglo XVI en el contexto de la Reforma”, în *Vergentis*, 6 iulie 2018, pp. 221-235 iar în prezent în J. Belda Iniesta (ed.), *Justice and iusticial process. Evolution and development in the History of Law*, Tomo I, Murcia, UCAM Publicaciones, 2021, pp. 355-368.

désolée, text scris în 1562, în timpul războiului civil dintre catolici și hughenoti¹⁴, coexistența mai multor religii pe același teritoriu se îmbină cu teoretizarea „conștiinței libere” de constrângeri sau impoziții exterioare.

Încă de la începutul textului *Consiglio alla Francia desolata*¹⁵, umanistul savoyard afirmă că cea mai probabilă cauză a îmbolnăvirii Franței, sfâșiate de războiul religios, se datorează constrângerii conștiințelor¹⁶. Îndemnul de a „rezolva neînțelegerile și de a lăsa libere cele două religii pe același teritoriu”¹⁷ este considerat ca fiind cel mai eficient remediu pragmatic pentru a vindeca boala sistemului politic francez, sfâșiat de luptele fratricide dintre Catolici și Evanghelici, dar mai ales pentru a vindeca boala spirituală, ce afectează aceleași autorități religioase care, în apărarea exclusivismului lor doctrinar, impun, prin constrângerea conștiințelor, uniformitatea și conformitatea apartenenței la comunitatea mântuitoare considerată expresie a „adevărului” creștinism. Metoda intoleranței și reprimarea erorii sau doar a îndoielii privind interpretarea Sfințelor Scripturi, prin brațul secular, urmărită atât de noile structuri ecleziastice reformate, cât și și de catolici, constituie pentru Castellion negarea evidentă a spiritului creștin de caritate, ca expresie a aroganței puterii, rodul *amor sui*, rădăcină a oricărei abateri voluntare și obstinate de la adevărul mântuitor. Violența conștiințelor, săvârșită de autoritățile religioase, duce la ipocrizie, dar mai presus de toate nu permite posibilitatea unei convertiri reale – înțeleasă ca proces rațional și spiritual de eliberare a conștiinței de păcat – pentru cine se consideră că a greșit.

14 S. Castellion, *Conseil à la France désolée auquel est montrée la cause de la guerre présente et le remède qui y pourrait estre mis, et principalement est avisé si on doit forcer les consciences*, l'an 1562, s. e., s. l. O ediție modernă a operei, cu prefață și note explicative semnate de M. F. Valkhoff, a fost publicată la Geneva, în 1967, cu titlul: *Conseil à la France désolée*. Prima traducere în limba italiană din care sunt preluate ulterioarele citări ale lucrării a fost publicată de mine cu titlul: *Consiglio alla Francia desolata*, în Anexa B din vol. M. d'Arienzo, *La libertà di coscienza nel pensiero di Sébastien Castellion*, cit., pp. 224-259.

15 De acum înainte va fi indicată astfel, conform traducerii în limba italiană a lucrării publicate în Anexa B din vol. M. d'Arienzo, *La libertà di coscienza nel pensiero di Sébastien Castellion*, cit., pp. 224-259.

16 «Eu cred că principală și determinanta cauză a bolii tale, adică a revoltei și războiului care te chinuie, este constrângerea conștiințelor». S. Castellion, *Consiglio alla Francia desolata*, cit., p. 225.

17 S. Castellion, *Consiglio alla Francia desolata*, cit., p. 244.

În alte cuvinte, „libertatea conștiinței” este singura posibilitate de a „elibera conștiința” de patimi și de păcat¹⁸.

Libertatea de conștiință, de vreme ce bisericile rămân înrădăcinate în apărarea propriei lor puteri și în afirmarea propriului exclusivism, poate fi protejată numai prin intermediul principiului autonomiei și separării dintre sfera politică laică și cea spirituală și religioasă. Neutralitatea puterii politice față de pretențiile de confesionalizare a sferei publice, constituie singura soluție pentru „a neutraliza” intoleranța și negarea spiritului de evlavie și de milostivire, care animă bisericile născute din fărâmițarea unei *Societas Christiana*¹⁹.

3. „Conștiință liberă” și „libertate de conștiință”. Originile teologico-juridice ale laicității în disputele din contextul reformat în secolul al XVI-lea

Soluția la criza religioasă, prezisă de Castellion, de „a înceta forțarea conștiințelor și de a lăsa libere ambele religii”, preia în mod explicit²⁰ remediul pragmatic indicat de Étienne Pasquier²¹ în *Exhortation aux princes et seig-*

18 Cfr. reflecțiile dezvoltate mai pe larg în „Introducerea” din M. d'ARIENZO, *La libertà di coscienza nel pensiero di Sébastien Castellion*, cit., p. LVIII.

19 M. d'Arienzo, *Cultura giuridica e dottrina della tolleranza*, cit., p. 243.

20 S. Castellion, *Consiglio alla Francia desolata*, cit., pp. 244, 245, 257. În ceea ce privește influența textului *Exhortation* asupra lui Castellion, cfr. H. R. Guggisberg, „Castellion und Ausbruch der Religionskriege in Frankreich”, în *Archiv für Reformationsgeschichte*, 68, 1977, pp. 253-267; C. Gilly, „Sebastiano Castellione, l'idea di tolleranza e l'opposizione alla politica di Filippo II”, în *Rivista storica italiana*, CX, 1998, p. 146: «[...] în 1561 [Castellion] el însuși a tradus și a tipărit în stesă avea tradotto în latină la Basilea la *Exhortation aux Princes* de Etienne Pasquier [...]. Din acest text de Pasquier, în care s-a întâlnit afirmația „vous rendries vostre France toute désolée et déserte”, Castellione a tradus nu numai titlul textului *Conseil*, ci mai ales toate sugestiile realiste pentru restabilirea păcii. *Contra*, cu privire la atribuirea traducerii latine a textului *Exhortation* lui Castellion, a se vedea P. G. Bietenholz, *Basle and France in the Sixteenth Century*, Genève, Droz, 1971, p. 210.

21 Pentru textele atribuite lui Étienne Pasquier, cfr. D. Thickett, *Estienne Pasquier and his part in the struggle for Tolerance*, în *Aspects de la propagande religieuse*, Genève, Droz, 1957, pp. 377-402; Id., *Estienne Pasquier (1529-1615). The versatile barrister of 16th Century France*, London, Regency Press, 1979; C. Gilly, *op. cit.*, p. 146. Pentru V. de Caprariis, *Propaganda e pensiero politico in Francia durante le guerre di religione (1559-1572)*, Napoli, ESI, 1959, p. 153, în schimb, autorul este un discipol al lui Castellion. Într-o poziție critică față de aceste atribuții se află M. Turchetti, *Concordia o tolleranza? François Bauduin (1520-1573) e i “Moyenneurs”*, Genève, Droz, 1984, pp. 423-424.

*neurs du conseil privé du Roy*²², adică de a permite „în Franța două biserici”, pentru a restabili pacea socială și a salvarda unitatea corpului politic. În *Consiglio alla Francia desolata*, Castellion nu se limitează totuși la o simplă repetare a ideilor prezentate în *Exhortation*²³, ci aceeași propunere este exprimată pe parcursul discuției cu sensuri aparent convergente, dar diferite în mod substanțial.

„Lăsarea liberă a celor două religii” nu înseamnă de fapt același lucru cu „permiterea existenței a două biserici în Franța.” Acest lucru nu are valoarea unei sugestii pragmatice de simplă prudență politică, pentru a permite armonia între religii și pentru a restabili ordinea socială, nici cea a unei instanțe de legitimare a religiei protestante²⁴. Analizând lexicul folosit, faptul lui Castellion subliniază libertatea de alegere religioasă a *cives-fideles* ca un adevărat antidot împotriva violenței și fanatismului.

Apelul adresat puterii politice nu este, de fapt, acela de a sancționa din punct de vedere legal dualitatea religioasă din același teritoriu cu un act de recunoaștere a acelorași drepturi pentru ambele confesiuni, ci de a se abține de la folosirea puterii punitive și de constrângere a conștiințelor. Prin urmare, nu este vorba despre un act pozitiv de concesiune, ci despre unul negativ de abținere, care afectează în principal aria de competență a funcției jurisdicționale și, prin urmare, limitele puterii. Doar libertatea de conștiință, garantată de folosirea „legitimă” a puterii magistratului poate duce la soluționarea nonviolentă a disputelor religioase și la pacea socială²⁵.

22 Titlul complet al textului, publicat anonim în 1561, este: *Exhortation aux princes et signeurs du Conseil privé du Roy pour obvier aux séditions qui semblent nous menacer pour le fait de la religion*. Ediția modernă, îngrijită de D. Tackett, se regăsește în E. Pasquier, *Écrits politiques*, Genève, 1966, pp. 33-90.

23 D. Ménager, *Le Conseil à la France désolée et la passion de la tolérance*, în M. C. Gomez-Géraud (coord.), *Sébastien Castellion: des Écritures à l'écriture*, cit., p. 396.

24 Scopul legitimării cultului reformat, inerent invocării toleranței, prezentat în *Conseil à la France désolée*, de Castellion este, în schimb, susținută de M. Turchetti, *Calvin face aux tenants de la concorde (moyenneurs) et aux fauteurs de la tolérance (castellionistes)*, în O. Millet (coord.), *Calvin et ses contemporains. Actes du Colloque de Paris 1995*, Genève, Droz, 1998, pp. 43-56, în mod specific p. 46. Din punct de vedere critic, cfr. M. d'Arienzo, *Deux concepts de tolérance: Sébastien Castellion et Michel de l'Hospital*, cit., p. 219; Ead., *La libertà di coscienza nel pensiero di Sébastien Castellion*, cit., p. LXIX.

25 M. d'Arienzo, *Cultura giuridica e dottrina della tolleranza*, cit., p. 244.

Nesuprapunerea celor două consilii este, de asemenea, indicată în același *Consiglio alla Francia desolata*. Chiar dacă invită la îndeplinirea propunerii menționate în *Exhortation*, cu care este pe deplin de acord, Castellion simte totuși nevoia să completeze sfatul lui Étienne Pasquier, identificând impedimentul concret în calea realizării pacificării civile, ceea ce face ca remediul propus să fie complet inefficient, adică doctrina persecuției ereticilor, care îl învață pe magistratul civil că datoria lui creștină este de a omorî pe oricine este considerat eretic. Cu alte cuvinte, pentru Castellion recunoașterea politică a conviețuirii religioase, ca soluție pragmatică și prudentă, este realizabilă în mod concret și neprovizoriu numai dacă principiile și magistrații își vor recăpăta conștientizarea deplină a funcției legitime a puterii lor, și dacă vor aplica dreptul în limitele propriei competențe, care nu se poate extinde în sfera spirituală căreia îi aparține conștiința. Prin urmare, este necesar să denunțăm falsitatea învățăturii acestei doctrine persecutorii care, așa cum afirmă Castellion, „este cauza principală a măcelului și masacrelor, care au loc astăzi din cauza religiei, și, atâta timp cât rămâne fermă, iar principiile o urmează, nu văd niciun remediu»²⁶.

Numai negarea jurisdicției civile în persecuția și condamnarea la moarte a ereticilor poate garanta, în mod concret, unitatea corpului politic. Conștiința individuală constituie limita puterii coercitive a autorității politice și, prin urmare, „libertatea de conștiință” marchează distincția dintre jurisdicția civilă și cea religioasă

În acest sens, tocmai în conceptualizarea libertății, văzută ca limită a forței impozitive asupra conștiințelor, este posibilă identificarea particularităților reflecției lui Castellione asupra funcției legii aplicabilă în comunitatea socială și supusă jurisdicției autorității legitime în teritoriu, indiferent de apartenența confesională, și, prin urmare, asupra separării și autonomiei jurisdicției religioase față de cea civilă.

Distincția domeniului politic-laic de cel religios-spiritual apare ca urmare a teoretizării a ceea ce, în termeni moderni, am numi pluralismul valorilor conștiinței în chestiuni religioase. Se conturează, așadar, un nou sistem de relații între politică și religia creștină față de cel cunoscut până în acel moment în Europa.

În alte cuvinte, dacă din perspectivă teologică, toleranța reprezintă metoda de garantare a unei „conștiințe libere” de patimi, rădăcina oricărui

26 S. Castellion, *Consiglio alla Francia desolata*, cit., p. 245.

păcat, ca fundament al comunității creștine, în plan politic, ea constituie instrumentul de guvernare pentru recunoașterea dreptului la „libertate de conștiință” individuală și de gândire în chestiunile religioase²⁷.

În această perspectivă, secolul al XVI-lea constituie forja acelor idei care vor fecunda gândirea juridico-politică ce se atribuie de obicei Iluminismului.

Dubla conceptualizare a toleranței, ca valoare etico-normativă, de recunoaștere și de valorizare a diversității în materie de religie, pe de o parte, și ca instrument politic, care asigură libertatea diferitelor profesii religioase, pe de altă parte, marchează calea lentă și sinuoasă care a condus la „afirmarea nu numai a principiului laicității, ci și a dreptului la libertatea religioasă, așa cum este consacrat în actele constituționale și internaționale moderne, în temeiul cărora se promovează și se valorizează, în afară de dimensiunea individuală a dreptului, și dimensiunea colectivă, inclusiv libertatea diferitelor confesiuni religioase²⁸.

Bibliografie:

- Bainton, Roland, „Left-wing of the Reformation”, în *Studies on the Reformation*, Boston, Beacon, 1966.
- Bainton, Roland, *Vita e morte di Michele Serveto 1511-1553*, Roma, Fazi, 2012.
- Bauberot, Jean, *La morale laïque contre l'ordre moral*, Paris, Seuil, 1997.
- Bietenholz, Peter G., *Basle and France in the Sixteenth Century*, Genève, Droz, 1971.
- Bietenholz, Peter G., „Estienne Pasquier and his part in the struggle for Tolerance”, în *Aspects de la propaganda religieuse*, Genève, Droz, 1957, p. 377 și urm.

27 M. D'ARIENZO, *Cultura giuridica e dottrina della tolleranza nelle opere di Sébastien Castellion*, cit., pp. 243-246.

28 Referitor la evoluția istorică a dreptului la libertate religioasă în tradiția juridică occidentală, a se vedea reflecțiile dezvoltate și bibliografia citată în M. D'ARIENZO, „La libertà religiosa nella Dichiarazione Universale dei Diritti dell'Uomo e l'evoluzione della Chiesa cattolica”, în *Dialogo interculturale e Diritti umani. La Dichiarazione Universale dei Diritti Umani. Genesi, evoluzione e problemi odierni (1948-2008)*, coord. L. BONANATE, R. PAPINI, Bologna, 2008; EAD., *Dichiarazione universale dei diritti dell'uomo e Magistero ecclesiastico*, în *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*. Revistă electronică (www.statoechiese.it), februarie 2009, mai ales p. 8.

- ✦ Castellio, Sebastian, *Contra libellum Calvini in quo ostendere conatur hæreticos jure gladij coercendos esse*, s. l., 1612.
- ✦ Castellio, Sebastian, *Contra el libelo de Calvino*, traducción y notas de J. Fernández Cacho, Revisión y notas de A. Gómez Rabal, introducción de S. Baches, Villanueva de Sijena, Instituto de Estudios Sijenenses, 2009.
- ✦ Castellio, Sebastian, *Gegen Calvin. Contra libellum Calvini*, traducere realizată de U. Plath, coord. W.F. Stammer, Essen, Alcord Verlag, 2015.
- ✦ Castellio, Sebastian, *La persecuzione degli eretici*, Torino, La Rosa, 1997.
- ✦ Catalano, Gaetano, „Separatismo e diritto ecclesiastico civile”, în *Studi in onore di Pietro Agostino d'Avack*, I, Milano, Giuffrè, 1976.
- ✦ Cavana, Paolo, *Interpretazioni della laicità. Esperienza francese ed esperienza italiana a confronto*, Roma, Ave, 1998
- ✦ Charlier-Dagras, Marie-Dominique, *La laïcité française à l'épreuve de l'intégration européenne. Pluralisme et convergences*, Paris, L'Harmattan, 2002.
- ✦ Dalla Torre, Giuseppe, *Il primato della coscienza. Laicità e libertà nell'esperienza giuridica contemporanea*, Roma, Studium, 1992.
- ✦ D'Arienzo, Maria, „Cultura giuridica e dottrina della tolleranza nelle opere di Sébastien Castellion”, în L. Felici (coord.), *Ripensare la Riforma protestante. Nuove prospettive degli studi italiani*, Torino, Claudiana, 2015, p. 239 și urm.
- ✦ D'Arienzo, Maria, „Deux Concepts de Tolérance: Michel de L'Hospital et Sébastien Castellion”, în vol. *Michel Servet (1511-1553). Hérésie et pluralisme du XVIe au XXIe siècle. Actes du colloque de l'École Pratique des Hautes Études, 11-13 décembre 2003, réunis par Valentine Zuber*, Paris, Classiques Garnier, 2007.
- ✦ D'Arienzo, Maria, „Dichiarazione universale dei diritti dell'uomo e Magistero ecclesiastico”, în *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*. Revistă electronică (www.statoechiese.it), februarie 2009, p. 1 și urm.
- ✦ D'Arienzo, Maria, „Il contributo del pensiero riformato del XVI secolo all'ermeneutica della laicità”, în *Archivio giuridico „Filippo Serafini”*, 4-2018, p. 697 și urm.
- ✦ D'Arienzo, Maria, „La jurisdicción civil en materia religiosa en las controversias del siglo XVI en el contexto de la Reforma”, în *Vergentis*, 6 iulie 2018, pp. 221-235 iar în prezent în J. Belda Iniesta (ed.), *Justice and iusticial process. Evolution and development in the History of Law*, Tomo I, Murcia, UCAM Publicaciones, 2021, p. 355 și urm.

- D'Arienzo, Maria, „La laicità francese: «aperta», «positiva» o «im-positiva»?”, în *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, Revista electronică (www.statoechiese.it), decembrie 2011, p. 1 și urm.
- D'Arienzo, Maria, „La laicità francese secondo Nicolas Sarkozy”, în *Diritto e Religioni*, 2, 2008, p. 257 și urm.
- D'Arienzo, Maria, „La libertà religiosa nella Dichiarazione Universale dei Diritti dell'Uomo e l'evoluzione della Chiesa cattolica”, în L. Bonanate, R. Papini (coord.), *Dialogo interculturale e Diritti umani. La Dichiarazione Universale dei Diritti Umani. Genesi, evoluzione e problemi odierni (1948-2008)*, Bologna, il Mulino, 2008.
- D'Arienzo, Maria, „La religione della laicità nella Costituzione francese”, în P. Becchi, V. Pacillo (coord.), *Sull'invocazione a Dio nella Costituzione federale e nelle Carte fondamentali europee*, Lugano, Eurpress FTL, 2013.
- D'Arienzo, Maria, „Théologie et droit dans la pensée et les oeuvres de Sébastien Castellion. Aspects méthodologiques”, în M.-Ch. Gomez-Géraud (coord.), *Sébastien Castellion: des Écritures à l'écriture*, Paris, Garnier, 2013, pp. 355-369.
- Del Giudice, Vincenzo, *La separazione tra Stato e Chiesa come concetto giuridico*, Roma, Manuzio, 1913.
- De Mattei, Roberto, *A sinistra di Lutero*, Roma, Solfanelli, 1999.
- Falco, Mario, *Il concetto giuridico di separazione della Chiesa dallo Stato. Proclusione al Corso di diritto ecclesiastico tenuta nell'Università di Parma il 17 gennaio 1913*, Torino Fratelli Bocca Editori, 1913.
- Feist, Peter H., *Der linke Flügel der Reformation. Glaubenszeugnisse der Täufer, Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier*, Bremen, Schönmann Verlag, 1962.
- Ferrari, Alessandro, *Libertà scolastiche e laicità dello Stato in Italia e in Francia*, Torino, Giappichelli, 2002.
- Ferrari, Silvio, „Función actual de la tradición separatista”, în *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado*, 1987.
- Gauthier, Guy, „La laïcité, malade de l'adjectivité”, în *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, Revista electronică (www.statoechiese.it), februarie 2009.
- Gilly, Carlos, „Sebastiano Castellione, l'idea di tolleranza e l'opposizione alla politica di Filippo II”, în *Rivista storica italiana*, CX, 1998, p. 146:
- Giran, Etienne, *Sébastien Castellion e la Réforme calviniste. Les deux Réformes*, Paris, Hachette BNF, 1914.

- Gomez-Géraud, Marie-Christine (coord.), *Sébastien Castellion: des Écritures à l'écriture*, Paris, Garnier, 2013.
- Governatori, Renzoni L., *La separazione tra Stato e Chiesa in Francia e la tutela degli interessi religiosi*, Milano, Giuffrè, 1977.
- Guerzoni, Luigi, „Il principio di laicità tra società civile e Stato”, în M. TEDESCHI (coord.), *Il principio di laicità nello Stato democratico*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996.
- Guggisberg, Hans R., „Castellion und Ausbruch der Religionskriege in Frankreich”, în *Archiv für Reformationsgeschichte*, 68, 1977, p. 253 și urm.
- Guggisberg, Hans R., *Sebastian Castellio (1515-1563): Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz imkonfessionellen Zeitalter*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.
- Haarscher, Guy, *La laïcité*, II ed., Paris, PUF, 1998.
- Mayeur, Jean-Marie, *La séparation de l'Église et de l'État*, Paris, Julliard, 1966 (reeditată de Éd. de l'Atelier 2005).
- Ognier, Pierre, „Ancienne ou nouvelle laïcité? Après dix ans de débats”, în *Esprit*, august-septembrie 1993, pp. 202-220.
- Plath, Uwe, *Calvin und Basel in den Jahren 1552-1556*, Basel-Stuttgart, Helbing & Lichtenhahn, 1974.
- Ruffini, Francesco, „Libertà religiosa e separazione tra Stato e Chiesa”, în *Scritti giuridici dedicati a G.P. Chironi*, III, Torino, Fratelli Bocca Editori, 1913, p. 239 și urm.
- Tedeschi, Mario (coord.), *Il principio di laicità nello Stato democratico*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996.
- Thickett, Dorothy, *Estienne Pasquier (1529-1615). The versatile barrister of 16th Century France*, London, Regency Press, 1979.
- Tedeschi, Mario, „Quale laicità? Fattore religioso e principi costituzionali”, în *Il diritto ecclesiastico*, 1993.
- Tedeschi, Mario, „Separatism”, în *Novissimo Digesto Italiano*, Anexă, Torino, UTET, 1983.
- Turchetti, Mario, „Calvin face aux tenants de la concorde (moyenneurs) et aux fauteurs de la tolérance (castellionistes)”, în Olivier, Millet (coord.), *Calvin et ses contemporains. Actes du Colloque de Paris 1995*, Genève, Droz, 1998, p. 43 și urm.
- Turchetti, Mario, „Concordia o tolleranza? François Bauduin (1520-1573) e i „Moyenneurs””, Genève, Droz, 1984, p. 423 și urm.

- ♦ Valdrini, Patrick, „La «laicità positiva». A proposito del discorso del Presidente Sarkozy al Laterano (20 dicembre 2007)”, în G. Dalla Torre, C. Mirabelli (coord), *Le sfide del diritto. Scritti in onore del Cardinale Agostino Vallini*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2009, p. 409 și urm.
- ♦ Walzer, Michael, „Il liberalismo come arte della separazione”, în *Biblioteca della libertà*, 92, 1986.